

İslam ve Modern Psikolojiye Göre İnsanı Kamil

Dr. Mesud Azerbaycani

Giriş

Insan-ı Kamil / mükemmel insan konusunu araştırıp irdeleme çok eskiye dayanmaktadır. Tarihi seyirde insanlar her zaman insan-ı kamil arayışında olmuşlardır. Şayet bu arayışlar yüzünden bazen tabiat ötesi varlıklar ve türlerin terbiye edicileri (akıllar) bazen hayali mitolojik kahramanlar bazen de tarihin önemli şahsiyetleri insan-ı kamil unvanıyla gündeme gelmiştir. Mezhebi, dini, felsefi ve düşünsel ekoller ve kültürlerin her birinde insan-ı kamilin izine rastlanmaktadır. Buda, Konfüçyüs, Zerdüş, İsa (a.s), Hz. Muhammed (s.a.a), Eflatun, Aristo, mutasavvıflar, arifler ve aynı şekilde çağdaş psikologlar insan-ı kamil veya matlup insan meselesini (özgür insan, filozof, yüce insan, şeyh ve dede, büyük insan, Allah'ın halifesi, fiiliyata ulaşmış insan... gibi farklı adlarla) dillendirmişlerdir. Şayet insan-ı kamile yönelimin kökeni insanın içindeki kemale ve aynı şekilde eksiklik, zaaf ve eziklikten uzaklaşmaya olan temayüldür. Adler'in ifadesiyle gençlik duygularından uzaklaşmak insanın asıl ihtiyaçlarından biridir. Adler başka bir yerde de diyor ki: "Bunun kaynağı hem felsefede ve hem de dini düşüncede var olan (İnsanın tanrı gibi olması) fikridir."

Her ne kadar "İnsan-ı Kamil" konusunun geniş bir şekilde incelenmesi disiplinlerarası (en azından felsefe, psikoloji ve ahlak ilimleri arasında ortak) bir konu olsa da farklı düşünürlerin konu hakkındaki düşüncelerinin incelenmesi gerekir. Ancak bu araştırmada konunun tarihi geçmişi, tanımı ve sınırları kısaca ele alınacak ve sınırlı açılardan (İslam ve Psikolojiye göre) konu iki bölümde karşılaştırmalı ve tahlili bir şekilde incelenecektir.

Her düşünürün insanın makamı hakkındaki düşüncesi onun psikolojisi ve dünya görüşü ile ilintilidir. Yani materyalist olan bir filozof insana maddi olgular, siyasi ilişkiler ve maddeye hâkim olan kanunlar gözüyle bakar. İnsanı kudret talep eden, kaos ve kargaşa isteyen bir varlık olarak bilir. Örneğin Hobbess diyor ki: "İnsan, insanın kurdudur." Ancak insanı manevi ve melekûti boyutlarıyla gören kimseler insanı yüce makamlar sahibi bilmiş ve Spinoza gibi "İnsan insan için tanrıdır" demişlerdir.

İnsanı tanımanın asıl ilkelerinden birini¹ hicri 5. Yüzyılın ortasında Yunanlı Protagoras

¹ Konunun tarihi boyutu Ali Asgar Halebi'nin "İnsan der İslam ve Mekatbe Garbi" kitabından istifade edilmiştir.

açıkladı ve dedi ki: “İnsan her şeyin ölçütüdür.” Sokrat da, “Kendini tanı” ilkesini öğretilerinin öncülü karar kıldı. İnsan, dünya ve tanrı konuları yazılı tarihinin ilk gününden itibaren Batı düşüncesinin asıl konularını oluşturur.

Ortaçağ’da Mesihî düşünceden ilham alarak insanın konumu “İnsan, Allah’ın yaratıklarından bir yaratıktır” ifadesinden ibaretti. Düşünceleri ve davranışları dini değerleri gösterecek şekilde düzenlenmesinin gerekliliği dillendirilirdi. Bu dönemde insanı tanıma disiplini her ne kadar bağımsız bir disiplin olmasa da insanın aşağı mertebelere düştüğü ve ilahi inayet ile Mesih’in feda olması vesilesiyle kurtulma olasılığını

dillendiren ifadeler “Dini metinlerin” bazı bölümlerinde vardı.

Rönesans’ta insan kendisini Yunan ve Hristiyan bağlılıklarından kurtardı ve başarılarıyla iftihar edebileceğini ve kendisini övünebileceğini iddia etti. Özellikle Hümanistler için (Hristiyanlıktaki –Günahkârın Vcdanı- düşüncesinin karşısında) “şerafet” ve “azamet” konuları çok önemliydi. Hümanizm veya insanı eksen alan düşünce bu Rönesans döneminin mahsulüdür. Ondördüncü yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan bu hareket daha çok Ortaçağ din adamlarının hâkimiyetlerine başkaldırdı ve insanı kemale sahibi biliyordu. On altıncı yüzyılın insanı tanıma konusunun öncü düşünürlerinden

Montaigne “İnsani şahıs”ın² asıl mahiyetini tanımlamaya çalıştı. Onun insan tanımı insanın kendisine dönmekte ve insanın batındaki hakikati öncelikli bilmektedir. O insanlığı nesnelerin külliyatı arasına yerleştirmeye çalıştı. Şöyle demektedir:

“İnsanın varlığı bir daire mesabesinde olup muhiti her yer ve merkezi hiçbir yer değildir.”

Paskal, Descartes, Spinoza ve Malebranche insanı tanıma konusunda felsefi ide-leri olmuş ve bu düşünceleri iletmişlerdir. İngiliz John Locke daha rasyonel olan ilke-lerle şöyle demektedir:

“İnsan kendisini bu dünyanın sakin bilgisi unvanıyla tanımalıdır.”

Yani insan mutlak bir özne değildir. Bilakis insani gerçekliğin bütün sınır ve yetersizlikleriyle bir mücessem şuurudur. Aydın-lık çağında (18. Yüzyıl) insanı tanıma konusu felsefenin bir dalı olmuştu ve insanı bilimlerle yakın ilişkisi vardı. İnsan hakkında elde edilmiş nesnel bilgileri insan şuurunu oluşturan değerler ile irtibatını kurmaya çalışıyordu. (İnsan canavarlar arasında bir canavardır ve aynı zamanda kültürel bir varlıktır). 19. Yüzyılda sosyal bilimlerin yaygın ve hızlı gelişimleri ile insan uzmanlıklar muhasarasında karar kıldı. İnsanın tümel ve ideolojik yaklaşımı azaldı ve bilim adamlarının her biri uzman oldukları alanlarda konuşmaya ve diğer ilim dallarından habersiz olmaya başladılar.

Bu durum Rönesans’tan sonraki dönemlerde de göze çarpmaktadır. 16. Yüzyılda Belçikalı Dr. Andreas Vesalius vesile-siyle “İnsan anatomisi” alanındaki yasağın

çiğnenmesiyle insan cisminin kutsiyeti yok oldu. Ancak yine de insanı ruha sahip akıllı bir varlık biliyor (Paskal ve Descartes) ve ruh ile beden paralelliği hususunda ısrar ediyorlardı. Nihayet insanlara benzeyen (şempanze ve orangutan) maymunların keşfiyle aşamalı bir şekilde bunların insanlara anatomik ve biyolojik benzerlikleri belirlendi ve bu temayüz ve farklılıklar da ortadan kalktı. Böylece insan da hayvanlar arasında bir varlık olarak algılandı. İnsanın diğer hayvanlardan tek farkı da onun varlık silsilesinde tekâmül geçmişinin daha fazla olması ve nihayetinde bu tekâmülün hâsılı olduğu düşüncesi kabul gördü.

19. yüzyıl boyunca kadim medeniyetin maddi ve manevi çerçevesi siyasi devrimler ve teknoloji devrimi ile dağıldı. Max Stimer, Kierkegaard ve Nietzsche’nin her biri her ne kadar şahıs kavramını bir yere kadar olumsuz kullansalar da aşırı ferdiyetçi düşünceler dile getirdiler. Ancak 20. Yüzyıldaki şahısçı kavramı (19. Yüzyılın ferdiyetçiliğinden ilham ile) olumlu bir tasvir ve insanı oluşturan cüzleri birbirine bağlamak için çabalamayı ifade eder. “Şahıs” peygamberce istisnai bir tabiat göstermek için çabalamaktan çok her insanı meydana getiren değerler mecmuasıdır. Bu, Batı ile Doğunun insan tasvirleri arasındaki önemli farklılıklardan biridir. Doğu ülkelerinde ferdi varlığa vurgu genellikle bir tür hata ve günah olarak algılanmaktadır. Kurtuluş ya da özgürlük ferdiyetin inkârında ve nefsin tamamen yokluğun zatında yok olmasında vuku bulur.

Buna karşılık Almanyalı Goethe diyor ki:

“Bir şahsiyetin niteliği tek başına insanın saadetini tazmin edebilir.”

² Homo humanus

Felsefi olarak insanı tanımada insan ferdi değerlerin öznesi sayılır. Ancak Strauss'un yapısalcılığı, Marks'ın komünün asaleti düşüncesi ve Freud'un hastalık derecesine varan psikolojik araştırmalarının her biri felsefi olarak insanı tanımayı tehdit eden akımlardır. Bu bilimlerde insan fail unvanıyla değil, bilakis münfail unvanıyla ve düşüncelerin terkiplerinin öznesi olarak sunulmuştur. Ancak buna karşılık felsefi olarak insanı tanımada her insanın –iç ve dış etkilere rağmen- varlığının sorumluluğunu kesin kabul etmeye vurguda bulunur. Bu teamül Almanyalı Edmund Husserl ve öğrencisi Max Scheler'den ilham almış çağdaş fenomenolojide görülür. Bunlara göre şahsi şuur; nesnel hakikatin amaç ve aslı ile birleşmesidir. Karl Jaspers, Bardianov, Martin Heidegger, Gabriel Marcel, Morris Mulu Montaigne ve Jean Paul Sartre'nin varlığın asaleti düşüncesi insanın bütün bağlılıklarının kaynağı unvanıyla şahsi şuur için öncelik göz önünde bulundurulur.

Kültürün meydana getiricisi unvanıyla insan kültürden etkilenir. Nesnel âlem –ki her insan günlük hayatını burada geçirir- sembollerle gösterilir ki tarihin belli bir döneminde belli bir topluma hasır. Dolayısıyla insan hakkında incelemede bulunacak kişi şunu bilmez: İnsanlık bütün tarihin mahsulü ve insanın şimdiki ve geçmiş zamandaki faaliyetidir. Bilgi sosyolojisi de var olan her ferdin kültürel ortamın mahpusu olduğu öngörüsünde bulunur. Tabii insanın kültür mahsulü olduğu doğrudur. Ancak kültürün de insan vesilesiyle ortaya çıktığı düşüncesi de bu ölçüde doğrudur. Bu iki hakikat birbiriyle olan etkileşimde birbirini dengeler.

Dolayısıyla genel bir şekilde yirminci yüzyılın başlarında insan-ı kamili dillendiren hümanist psikologların düşüncelerinin temeli unvanıyla felsefi antropolojinin temel ilkelerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Gökyüzünden yeryüzüne gelmiş ve maddi olmuş bir insandır.
- 2- Diğer hayvanların arasında ve onlarla birlikte yaşayan bir insandır.
- 3- Bu insan şerafet ve azamet sahibidir.
- 4- Kültürle etkileşimde oluşan kültürlü ve bilgili bir varlıktır.
- 5- Her insan bir şahıs ve şahsına münhasır bir ferttir.

“İnsan-ı Kamil” kavramı her ne kadar İslami ilk metinlerde (ayet ve rivayetlerde) bu şekilde kullanılmamış olsa da kelime anlamına binaen İslami kültürde kökenini ve kullanım geçmişini görebiliriz. Sözlükte kemal tam / mükemmel demektir³ ve tam olan şeye delalet eder.⁴ Kemal hem zat ve hem

³ Lisan'ul Arab

⁴ Mucem'ul Mekais'ul Luğat

de sıfat için kullanılır. Kemal: Eksiz, noksan karşısında doğru ve düzgün olan şey anlamını da ifade eder.⁵ Diğer sözlüklerde de buna yakın anlamlar kemal için zikredilmiştir. Dolayısıyla insan-ı kamilin anlamı insanlıkta hiçbir eksikliği olmayan tam, mükemmel ve yeterli insan demektir.

Bu kavram her ne kadar arifler tarafında daima kullanılmış olsa da bunun kaynağı ve menşei Kur'an ve Masum önderlerin elimize ulaşmış hadisleridir. Örneğin Kuşeyri risalesinde bu kavram kullanılmıştır. Kuşeyri risalesinde diyor ki: "Beyazıt Bestami (ö. 261) kamil olan insanı dillendirmekte ve ilahi zatta fani olduktan sonra insanın bu makama ulaşacağını söylemektedir."⁶

İlk defa "Şeyh Muhyiddin İbn Arabi" bu kavramı yaygın bir şekilde kullandı. *Fusus'ul-Hikem* adlı kitabının her bir fassı (bölümü) bir peygamber veya kamil insan hakkındadır. Keza diğer eserlerinde de özellikle *Futuh'ul-Mekkiye*'de "İnsan-ı Kamil" kavramını kullanır.⁷

"Ariflere göre insan-ı kamil; en üstün manevi makamlara ulaşmış ve bütün ilahi âlemleri kendisinde toplayan kimsedir. Aynı şekilde ilahi bütün kemalleri ve sıfatları gösteren ayna olup Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve hüccetidir..."⁸

İzzedin Nesefi de insan-ı kamili şöyle tanımlamaktadır: "İnsan-ı kamil; şeriatta, tarikatta ve hakikatte tamam olan kimsedir... İnsan-ı kamilin kemali için dört şey gereklidir: İyi söz, iyi amel, iyi ahlak ve maarif."⁹

İnsan-ı kamil kavramı İslami kültürde iki muayyen mısdağa sahiptir. Bu mısdağlardan biri şemsiye velayetin sahibi enbiya ve imamlar için kullanılan insan-ı kamil tabiri diğeri de kameri velayetin sahibi ilahi zatta fani olmuş gerçek arifler ve evliyalarla mutabık olan insan-ı kamildir. Lakin bu iki anlamdan hiçbiri araştırma alanımıza girmemektedir. Zira bu araştırmada psikoloji ve İslam arasında ortak diyalog konusu olan insan-ı kamil ele alınacaktır. Kuşkusuz az tecrübe irfanın bu yüce anlamlarına ulaşamaz ve bunlar tecrübe sepetine de sığmazlar.

Dolayısıyla gelecek konularda insan-ı kamil hakkında yukarıda dillendirilen iki meretebe ele alınmayacak ve bu konu daha düşük seviyede irdelenecektir. Konumuz insanlığın yüce makamı değildir. Bilakis insanların çoğu için algılanabilen veya ilmi ölçütlerle incelenen daha düşük seviyelerdir. Ayrıca bu makalede insan-ı kamilden kastın salt sağlıklı¹⁰ insan olmadığını da hatırlatmalıyız. Zira psikologların bu konu hakkındaki yaklaşımlarının ana eksenini insanın ne olabileceği meselesidir. Yoksa ne idi veya şuanda nedir meselesi değildir.

"Kemal hakkında düşüncelerini dile getiren psikologlar kemal için matlup olan düzey ve şahsiyet gelişimini normlardan daha üstün bilmekte ve ileri düzeydeki kemalin husulü için gerekli çaba hakkında istidalde bulunarak insanın bütün bilkuvve yeteneklerinin kuvveden fiile ulaşmasını veya tahakkukunu zaruri bilmektedirler. Matlup ve sağlıklı bir şahsiyete sahip olmak için sadece psikolojik hastalıklardan ve sağlıklı olmayan psikolojik davranışlardan kurtulmayı yeterli görmemektedirler."¹¹

⁵ Dehkhoda sözlüğü

⁶ Şia Ansiklopedisi, c. 2, İnsan-ı Kamil babı.

⁷ A.g.e

⁸ A.g.e

⁹ el-İnsan'ul Kamil, s. 4

¹⁰ Hiçbir bedeni ve ruhi hastalığı olmayan ve bütün ihtiyaçları karşılanmış insan.

¹¹ Revanşinasıye-e Kemal, s. 8

Dolayısıyla göz önünde bulundurulacak kemal; normlardan daha üstün ve insanlığın yüce gayesi olan o yüce makamdan daha düşük, insan kemalinin orta seviyesidir. Kavramların karışmaması için burada “matlup insan” kavramını benimsedik ve bunu şu şekilde tanımladık. “Matlup insan: azami sermayesini ve bilkuvve yeteneklerini olumlu yönde fiiliyata döken insandır.” Kemalin bu mertebesinin bir nokta olmayıp bir mesir ve tarik olduğu açıktır. Tabii bu tanımda iphamın olduğunu kabul ediyoruz. Ancak sadece İslam ve psikoloji arasındaki söyleşi ve teatide konunun sınırlarının belli olması için bu tanım dillendirilmiştir.

1. Psikologlara Göre Matlup İnsan

Kemal psikolojisi insanın doğal sağlıklı boyutuyla ilgilenir. Yoksa insanın sağlıksız (psikolojik hastalık) boyutuyla ilgilenmez. Hedefi de psikolojik rahatsızlıklara sahip kimseleri tedavi etmek değildir. Bilakis potansiyelden fiile ulaştırmak ve yeteneklerini fiiliyata dökmek ve hayattan daha derin anlamlar elde etmek için insanın önemli istidadlarını uyandırmaktır. Kemal hakkında düşüncelerini dillendiren psikologlar dış etkenlerin, içgüdülerin, çocukluk dönemlerinin iç çekimlerini insanın şahsiyeti için inkar etmemekle beraber insanları değişim kabul etmeyen bu kuvvelerin etkisinde bilmemektedirler. Hâlbuki insanlar geçmişe, biyolojik tabiata ve etrafındaki durumlara karşı ayağa kalkabilir ve ayağa kalkmalıdır. Söz konusu psikologların insan tabiatı hakkındaki tasvirleri iyimser ve ümit vericidir. Bu psikologlar kemalin terakki ve gelişimine ve insanın yapabileceklerine dönüşebileceğine inanmaktadırlar.

Büyük psikologların seçilmiş yedi teorisinde birçok ortak nokta olmasına rağmen

her biri matlup insan hakkında farklı bir tasvir sunmuştur. Ancak sözü uzatmamak için bu teorilerden altı tanesinin sadece unvanlarını ve “Maslow”un da teorisini zikretmekle yetineceğiz. Konu hakkında daha fazla araştırma yapmak isteyenler “Kemal Psikolojisi” adlı kitaba bakabilirler.

1- Gordon Allport’a (1897-1967) göre matlup şahsiyet “Baliğ insan veya pişmiş ve yetişmiş insan”dır.

2- Carl Rogers’a göre matlup şahsiyet “Kemal eylemi ile insan”dır.¹²

3- Erich Fromm (1900-1980) matlup şahsiyeti “Üreyen insan” bilmektedir.¹³

4- Gustav Jung Carl’a (1875-1961) göre matlup insan “Fertleşmiş insan”dır.¹⁴

5 - Viktor Frankel’a göre matlup şahsiyet “Kendisini aşan veya anlam sahibi insan”dır.¹⁵

6- Pirls’e göre matlup insan “Bu mekânlı ve bu zamanlı insan”dır.¹⁶

Abraham Maslow’un Teorisi

Maslow diğer psikologlardan daha çok bu konuya teveccüh ettiği için görüşlerini daha geniş bir şekilde ele alacağız. O, matlup ve sağlıklı insanın incelenmesi için tam anlamıyla sağlıklı olan insanın incelenmesi gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden araştırmaları için hocası “Wertheimer” ve “Benedict” ile “Abraham Lincoln”, “Espinosa” ve “Einstein”... gibi 49 kişiyi (ölü ve yaşayan) seçti. O, motive hakkında matlup veya sağlıklı şahsiyetin; daha düşük ihtiyaçlar silsilesini (cismani ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyacı,

¹² Revanşnasyi-e Kemal, s. 16

¹³ A.g.e, s. 89

¹⁴ A.g.e, s. 156

¹⁵ A.g.e, s. 156

¹⁶ A.g.e, s. 156

bağlılık ve sevgi, saygı ihtiyacı ve bilme ihtiyacı ki bunu daha sonra ekledi) giderdikten sonra “kendisini yaratma ihtiyacına” yönelen insan olduğuna inandı.

Maslow diyor ki: “Normal insanlarda motive “eksikliklerin” yani organik eksikliklerin (cismani ve ruhani) giderilmesinden sonra gelir. Yani bu gibi insanlar düşük seviyelerdeki ihtiyaçları giderme derdindedirler. Ancak yüce insanlar bilkuvve yeteneklerini bilfiil yapma ve etrafındaki dünyayı tanıma ve anlama derdindedirler. Gayeleri bu durumda insan eksikliklerini giderme veya çatışmaları azaltma olmaz. Bilakis hedefi yaşam tecrübesini artırma ve zengin kılma, sevinci çoğaltma ve yaşam heyecanını canlı kılma olur. Bunların gayeleri insan-ı kamil olmaktır. Maslow, kendisi hedef olan bir ihtiyaçlar listesi yayınlamaktadır. Yani “Olma” halleridir ve kendini gerçekleştiren insanlar bunların peşinde olurlar. Bu ihtiyaçlar şunlardır: Hakikat, iyilik, kesinlik, birlik, bütünlük, seneviyetten kaçış, yaşam sırrı, vahdet, kemal, zaruret, tekmil, adalet, düzen, sadelik, istigna, kapsayıcılık, sakinlik, oyun sevgisi, yeterlilik ve anlam sahipliği. Bu ihtiyaçların giderilmemesi durumunda başarısızlık oluşur ki neticesi bunların karşısında yer alan değerlerin tahakkukudur.

Maslow’a göre “Kendini gerçekleştiren mükemmel insan” (İnsan-ı Kamil)’in özellikleri şunlardır:

1- Bunlar yerine göre düşük seviyedeki ihtiyaçlarını gidermişlerdir ve psikolojik sorunları yoktur. Bilakis buluş ve olgunlaşma olgularıdır. Bolluk içindedirler ve müreffeh bir şekilde yaşamaktadırlar.

2- Yaş olarak, orta yaşlarda veya yaşlılardır. Tabii gençler de “kendini gerçekleştirmeye” doğru ilerleyebilir.

3- Gerçekliğin doğru algısı: Bunların dünyadan algıları istedikleri veya ihtiyaç duydukları şekilde değildir. Bi-

lakis olduğu şekilde bunu kabul ederler. Aynı şekilde sanat ve düşünsel, siyasi ve ilmi ilgiler boyutunda halkın veya halkın en iyilerinin gördüğü şekilde görmezler. Bilakis sadece taassuptan uzak hakemliklerine dayanırlar.

4- Genel bir şekilde tabiatı, kendini ve başkalarını benimsemede hiçbir çekince

olmadan kendisinin ve başkalarının zayıf ve güçlü noktalarını kabul eder. Tabiatı da olduğu şekilde benimser. Tabii olan ile olması gereken arasındaki farktan ötürü utanırlar. Ancak günah duyguları, ıstırap ve endişeleri yoktur.

5- İstemlilik, sade ve doğal olma: Tabiatlarına uygun davranırlar ve doğru bir şekilde duygu ve heyecanlarını gösterirler.

Maslow diyor ki:
“Normal insanlarda motive “eksikliklerin” yani organik eksikliklerin (cismani ve ruhani) giderilmesinden sonra gelir. Yani bu gibi insanlar düşük seviyelerdeki ihtiyaçları giderme derdindedirler. Ancak yüce insanlar bilkuvve yeteneklerini bilfiil yapma ve etrafındaki dünyayı tanıma ve anlama derdindedirler.”

Tabii başkalarının rahatsız olmasına neden olan davranışlardan kaçınırlar.

6- Kendisi dışındaki meselelere teveccüh: İşlerine bağlıdır. Başkalarından fazla çalışırlar ve bundan zevk alırlar. Dinlenmeleri ve eğlenceleri çalışmaktır.

7- Yalnızlığa, istiklale ve halvete ihtiyaç: Onay için başkalarına bağımlı değildirler ve halktan ayrı yaşayabilirler. Kendileri karar alabilirler. Kendilerine has değerleri vardır ve halvet ve yalnızlığı severler.

8- Bağımsız hareket: Yaşadıkları toplum ve ortamdaki bağımsızdır. İrade, bağımsız iş ve eylem gücüne sahiptirler.

9- Hayat tecrübelerinin daima yeni kalması ve bunun devamının övgüsü: Lezzet, saygı ve hayret duygusu ile tekrar etmelerine dikkat etmeden hayatın kendisine has tecrübelerini hissederler. Normalleşen hayatın güzellikleri karşısında şükrederler ve hayatın bağışladıklarının değerini bilirler.

10- İrfani ve en yüce tecrübeler: Sevinç, mutluluk ve dini tecrübeler gibi derin hayretleri hissederler ve bu duyguyla kudret, özgüven ve hiçbir şeyin yerini alamayacağı istihkâm sahibi olurlar.

11- Türdeş sevgisi: Bütün insanlara karşı derin sevgi duyarlar. İnsanlığa yardım etmeye hazırdırlar ve bütün insanları bir ailenin fertleri bilirler. (kardeşlik duygusu gibi).

12- Başkalarıyla karşılıklı ilişki: Başkalarıyla sağlam ilişkilere sahiptirler. Başkalarından fazla sevgi gösterirler ve daha dayanıklıdır. Ancak nicelik açısından ilişkileri başkalarına göre daha azdır. Bilhassa çocuklara karşı daha sabırlı ve sevgi doludur. Sevgileri de eksiklikten kaynaklanmamaktadır. Bilakis sevgileri baştanbaşa zevk, sevinç ve mutluluktur.

13- Halkçı ahlak: Bütün insanlara karşı –sınıf, eğitim... gibi hiçbir farklılık

gözetmeden- sabırlıdır ve kendi alanında ve mesleğinde etkin olan kimselere gerçekten saygı gösterirler.

14- İyilik ve kötülük, hedef ve vesile arasında temayüz: Hedefler kendileri için bunlara ulaşacak vesilelerden daha önemlidir. Doğru ve yanlışlık için belli ahlaki ölçülere sahiptirler. İyilik ve kötülüğü teşhis hususunda sorun yaşamazlar.

15- Muhabbetli espi duygusu: Bir tür esprili ve filozofça tabiata sahiptirler. (Bu esprili boyutları genellikle eğitici ve bütün insanlar hakkındadır ve belli bir şahıs hakkında değildir. Aynı şekilde bu espriler tahkir etme, düşmanca davranma ve eziyet gayesi taşımaz.)

16- Yaratıcı ve ibda edicidirler: Sade, samimi, doğru ve taassuptan uzak bir yaklaşımla olayları incelerler. Yoksa sanatsal eserlere zorunlu bir yaklaşımı yoktur.

17- Kültürel benimsemeye direnme: Genel kültüre karşı isyan etmezler ve orta yolu benimserler. Ancak ahlaki konularda kendileri için önemli olan şeylerde toplumsal normlara karşı dururlar. Bu insanlar özgür iradeye sahiptirler. Yani daha çok kendilerine has şahsi ilkelerle yaşarlar. Yoksa toplumsal kanunlarla değil.

Kısaca Abraham Maslow'a göre matlup şahsiyeti "Kendini gerçekleştiren insan"¹⁷ olarak zikredebiliriz.

Maslow'un Matlup İnsan Hakkında Düşüncelerinin Analiz ve Eleştirisi

Maslow'un düşünceleri ile diğer psikologların düşünleri arasında birçok ortak nokta vardır ve aynı zamanda daha kamil ve daha detaylıdır. Bu yüzden sa-

¹⁷ The self-actualization person

dece Maslow'un düşüncelerinin analiz ve eleştirisiyle yetineceğiz.

1- Maslow'un dile getirdiği teorisinin olumlu yönlerini kısaca şu şekilde sıralayabiliriz: İnsana ve insanın doğasına olumlu yaklaşımı "beşeri istidat hareketinin" önemli bir yere sahip olmasına neden olmuştur. Onun diğer hümanistler arasındaki olumlu hareketi -davranışçılar ve psikologların aksine insanı hasta veya mekanik tasvir ve tahlil etmedi ve psikoloji ekolleri arasında üçüncü gücü takviye etti- ve insan türüne olan sevgisi ve insanın sağlığı takdire şayandır. Bu da insanın en kötü unsurları yerine en iyi unsurlarını görmesine neden olmuştur. Bu unsurlar insanın irade ve özgürlüğüne teveccüh, insanın genetik durumuna, çevresine ve geçmişiine mahkûm olmadığı ve yaratıcı... olabileceğidir. Maslow tarafında dillendirilen ölçütler genellikle her insanın onaylayacağı ve hatta arzuladığı şeylerdir.

Onun insanın üstün konumuna teveccühü psikolojide de önemli bir yeri vardır. "Motivasyon teorisi insan eksenli olmalıdır. Yoksa hayvanlar üzerinde yapılmış deneyden elde edilen sonuçlar insan doğası üzerine teorize edilmiş temel bulgular mesabesinde göz önünde bulundurulur. Bu yüzden "Yong" hiçbir neden olmadan mefhum, maksat veya hedefi motivasyon teorisinden silmiştir. Çünkü biz bir fareden kastını ve motivesini soramayız. Tabii fareden soramayacağımız için mefhum, maksat veya hedef yerine fareyi bir kenara koymamız daha akıllıcadır." ¹⁸

2-İlk eleştiri Maslow'un metodolojisi ve yöntem bilimi hakkındadır. Maslow'un araştırmaları -kendisinin de itiraf ettiği üzere- ilmi ve tecrübi kriterlere tamamen mutabık değildir. Ancak bizim problemimiz bunun

hakkında değildir. Ölçütlerin seçiminde batıl bir döngü göze çarpmaktadır. Konunun açıklanması şu şekildedir: Ölçütlerden bazıları Maslow'un kendisi tarafında indüklenmiştir. Maslow diyor ki: "Kriterlerimizin olumlu boyutu bu ölçütün seçimi için sadeydi; acaba alıştırma konularında "insanın kendisini gerçekleştirme" var mıdır? ¹⁹ İlk başlarda mesleki olmayan şahsi ve kültürel inançlardan ötürü bu işe giriştik" ²⁰ Ancak ölçütlerin bir bölümü sağlıklı şahsiyet babında insanların inançları ve iltifatları hakkındadır. "Daha sonra sağlıklı şahsiyet hakkında inanç ve iltifatları verilerle mukayese ettik. Böylece bu halkçı zemin üzerinde daha dakik bir tanım elde ettik" ²¹

Şimdi de soru şudur: Sağlıklı (matlup) insan hakkında daha önce belirlenmiş külli ve cüzzi ölçütlere rağmen sorulara cevap verenlerin cevap şıkları içinde matlup insan ölçütlerini çıkarmalarını nasıl bekleyebiliriz? "Araştırma konuları dostlar, tanıdıklar, sosyal ve tarihi şahsiyetler arasında seçilmiştir. Buna ilave olarak araştırmacının ilk aşamasında üç bin üniversite öğrencisinden, sadece bir araştırma konusunun acilen incelenmesinin gerekliliği teşhis edildi ve ortalama on ile on iki kişi de gelecek araştırmalar için göz önünde bulunduruldu" ²²

Aslında bu problemin kaynağı şudur: Gayeyi tanıma durumlarında insan için araştırma ve gayeleri inceleme yeterliliğine sahip olmayan beşeri sınırlı ilimler ile ahlak, eğitim bilimleri ve aynı şekilde psikoloji gibi insanı ilgilendiren alanlarda insan için yüce gaye belirleme imkansız bir durumdur. Bu metodolojik soruna "Schultz" farklı bir açıdan yaklaşmıştır. "Zahiren Maslow'un

¹⁹ A.g.e, s. 14-15

²⁰ A.g.e, s. 15

²¹ A.g.s, s. 15

²² A.g.s, s. 12

¹⁸ Revanşınasıy-e Şahsiyete Salim, s. 123

araştırmalarının öznesi olan kimseler onun tarafından çok övülmüşlerdir. Acaba Maslow mu bunları seçti yoksa seçiminde -övülen bu kadın ve erkeklerin elde ettikleri ve topluma sundukları şeyler hususunda- taassuba duçar oldu mu? Bu cevap verilemeyen bir sorudur.”²³

3- “Kendini gerçekleştirme” veya “Bâtini yeteneklere fiiliyat kazandırma” hususunda külli kaideler hakkında şu soru sorulmalıdır: Acaba iç yeteneklerin salt bir şekilde kuvveden fiile dönüşü mü matlup kemal nedenidir? Eğer böyle olursa Firavun ve Hitler gibi kan dökücüleri ve zalimleri de kamil insanlar içinde bilmemiz gerekmez mi? Zira bunlar da batını yeteneklerini bilfiil yapmada çok başarılıydılar. Aslında Maslow’un insanın tabiatı hakkındaki faraziyesi yanlıştır. Zira insanda iyilik ve kötülüğe, güzel ve çirkine eğilim vardır. Salt tahakkukun belli bir gayesi ve cihetinin olmaması durumunda insanın aşkınlığına neden olmaz.

4- Bir diğer külli eleştiri de şu konuyla ilgilidir. Maslow’un ölçütlerinin ortak paydasında hümanizm ruhu vardır. İnsanı kendisinin hedef ve gayesi bildiğimiz sürece kesinlikle sabit bir yörüngede oluruz ki bunun da sonucu yücelik ve aşkınlık olmayıp çöküntüdür. Aslında insanın aşkınlığı ve kemali için insan dışında bir noktayı ve daha dakik bir ifade ile insan ötesinde bir şeyi göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu konuyu İslam’ın ölçütleri bölümünde daha geniş bir şekilde açıklayacağız.

5- Kamil insanların motiveleri boyutunda her ne kadar onun “ihtiyaçlar ötesi” ile farkı göz önünde bulundurulması gereken bir mesele olsa da bu ihtiyaçlar ötesi durumun zuhuru daha düşük ihtiyaçlar silsilesinin temin edilmesine bağlı değildir. Bilakis Schultz’un

ifadesiyle “Bir şahsın muhabbet veya saygıya daha çok önem vermesine göre bu ikisinin sıralamasında değişim olabilir. Maslow da bu olasılığı itiraf etmiştir. Zahiren davranışların tamamını veya bir motiveyi kesin olarak benimseyen her teori içinde yanlışlıklar da barındırır. Maslow’un nazariyesi de bu kaideden istisna değildir. Aslında onun mertebeler silsilesinin aksine davranan kimseler vardır. İnandığı hedef uğruna ölünceye kadar ağzına yemek koymayan kimse cismani ihtiyaçlarını daha yüce hedeflere feda eder.”²⁴ Dolayısıyla Schultz’un eleştirilerine ilave olarak şunları söyleyebiliriz: Bu konu sistematiktir ve sadece Maslow’un düzeni dışında yer alan nadir ve istisnai kimseleri kapsamamaktadır. Bu gibi kimselerin sayısı da az değildir.

6- Cüzzi ölçütler hakkında üçüncü şıktaki genel problemleri göz önünde bulundurmazsak bu ölçütlerin birçoğu kabul edilebilir ölçütlerdir ve her insan bunlara ulaşmak ister. Ancak bunlardan bazıları eleştiriye açıktır. Başkalarını oldukları gibi kabul etmek bunlardan biridir. Bunlar fertlerin tabii ve biyolojik özellikleri hususunda kabul edilebilir. Ancak değerler ve ahlaki inançlar hususunda fertler bir bütün olarak kabul edilemez. Bilakis bunların olumlu ve olumsuz özelliklerinin birbirinden ayrıştırılması ve bunların her birine uygun tepkinin verilmesi ferdin ve toplumun gelişimini ve kemalini hazırlar. Aynı şekilde “İrfani veya yüce tecrübeler” hakkında Maslow’un yorum ve yaklaşımı çok şüphe içerir. Zira bu yorum o kadar geniştir ki cinsi lezzetten kaynaklanan heyecan hallerini de kapsar. Maslow şöyle demektedir:

²⁴ A.g.e, s. 148, ve Bkz. Mekatbe Revanşınası ve Nakde An, c. 2, s. 520

²³ Revanşınası-e Kemal, s. 147

“Benim bu duruma ilgi ve teveccühüm önce şöyle gelişti: Deneye tabi tutulanlardan birkaç kişi cinsi lezzetlerinin en üstün seviyesi müphem ama aynı zamanda aşına bir şekilde açıkladı. Bundan sonra bu dilin farklı yazarların irfani tecrübelerini açıkladıkları zaman kullandıkları dil olduğunu hatırladım.”²⁵

Maslow başka bir yerde de şöyle demektedir:

“Deney konularından elde edilen raporlar bu tecrübeleri öylesine güçlü tasvir etmişlerdi ki bunları aşkın tecrübe olarak isimlendirmem gerektiğini hissettim.”²⁶

Elbette bu konuda başka problemler de vardır ki değerli okuyucularımız bu konudaki diğer kaynaklara müracaat edebilirler.²⁷

2. İslam’a Göre Matlup İnsan

Bu gayeye ulaşmak için en uygun kilit kavram “iman” ve buna yakın anlamlara sahip diğer kavramlardır. Kur’an ve rivayetlerde inceleyebildiğimiz kadar iman ve mümin kavramlarının beyan ve şerhi fazladır. Hatta bazı rivayetlerde her birinin on tane fer’i davranışı olan on sıfat zikredilmiştir (ki toplamda yüz özellik eder)²⁸ Bazen imani sıfatlar dört temel üzerine ve her temel de dört şube olarak zikredilmiştir (ki toplamda on altı sıfat eder.)²⁹ Başka bir sınıflandırmada da İmam Sadık’dan (a.s) küfür karşısında iman hakkında 75 özellik nakledilmiştir. İmam Ali’den (a.s) nakledilen başka bir rivayette ise mümin için iki yüz özellik

zikredilmiştir.³⁰ Kur’an ayetlerinden istihraç edilebilecek sıfatlar mecmuası da bu sayıdan az değildir. Dolayısıyla düzenli ve sistematik bir düşünceye ulaşmak için mesleki bir ifade ile müminin profilini tersimlemek için bu geniş özellikleri içine yerleştirebileceğimiz bir kalıp ve çerçeveye ihtiyacımız vardır.

Şahsiyet kavramı İslam aynasında matlup insanın vasıflarını geniş bir şekilde düzenleyebilecek psikolojik bir eğilimdir. Ancak şunu da eklememiz gerekir. Burada sunulacak görüşler sorunsuz değildir. Bu yüzden gelecekte bunun ıslah ve tekml edilmesi gerekir.

Bu taslakta şahsiyet hakkında dillendirilen farklı tanımlara (Allport, Murray ve... tanımlarına) karşın “Salvatore Madi”nin tanımı ve şahsiyet hakkındaki açıklamaları seçilmiştir.

Şahsiyetin tanımı: İnsanların psikolojik davranışlarının farklılıklarını ve ortak yönlerini belirleyen sabit karakterler ve temayüller mecmuasıdır. Bunların zamansal devamlılıkları vardır. Bir taraftan da bunları rahat bir şekilde geçici toplumsal ve biyolojik baskılara has sonuçlar unvanıyla algılayamayız. Bu tanımda dillendirilen “temayüller” ve “karakterler” kavramları hakkında daha geniş açıklamada bulunmamız gerekir.

Temayüller; düşüncede, duygularda ve hislerde yönelimi belirleyen süreçlerdir.

Karakterler ise; fonksiyonların tahakkuku veya hedeflere doğru hareket için olmayan bilakis gerçeğin belirlenmesi ve hedeflerin veya gereksinimlerin muhtevası için kullanılan veya düşüncelerin, duyguların ve amel-

²⁵ Revanşınasıye Şahsiyete Salim, s. 38-39

²⁶ A.g.e, s. 80

²⁷ Bkz. Mekatibe Revanşınası, c. 2, s. 520-530 ve Revanşınasıye Kemal, s. 147-148

²⁸ Tuhfet’ul-Ukul, s. 16

²⁹ A.g.e, s. 111

³⁰ el-Mehcet’ul-Beyza, c. 1, s. 358-363

İman, o merkezi temayül ve müminin hayatının külli cihetidir. Nitekim bu hususta şöyle buyurulmaktadır:

‘İman, kalp ile kabul etmek dil ile söylemek ve erkânlarla ameldir.’

lerin açıklanması için tekrarlanan ve istifade edilen şahsiyetin sabit yapısıdır.”³¹

Bir şahsiyet teorisinin bölümlerinin genel özelliklerini “Madi”nin görüşlerinde müşahade edebiliriz. Buna göre şahsiyetin sınırlarını dört mertebeye tasavvur edebiliriz ki derin ve merkezi şahsiyet bölümünden başlar ve şahsiyetin yüzeysel ve dış bölümüyle sona erer. Merkezi temayüller ve karakterler ile bu ikisinin dışarıyla olan ilişkisi yaşam tarzlarını veya şahsiyet türlerini belirler.

Şahsiyetin elde edilmiş en küçük unsurları unvanıyla dış karakterler ve nihayetinde şahsiyetinde dış boyutunu oluşturan ameller, düşünceler ve duygular zahirde insanları birbirinden ayırır.

Dolayısıyla bu bölümde matlup şahıs unvanıyla İslam’ın müminin siması hakkındaki düşüncelerini açıklamaya çalışacağız. Sonunda da bir cetvelde psikologların

³¹ Personality Theories Comprative Analysis, p. 5-8

99

matlup insan hakkındaki görüşleri ile İslam’ın görüşlerini karşılaştıracamız.

1. Merkezi Temayüller (Hayatın Külli Ciheti):

İman, o merkezi temayül ve müminin hayatının külli cihetidir. Nitekim bu hususta şöyle buyurulmaktadır:

“İman, makul söz mamul amel ve makul irfandır”³² veya “İman, kalp ile kabul etmek dil ile söylemek ve erkânlarla ameldir.”³³ Ya da “İman kalpte olan şeydir...”³⁴

Dolayısıyla sadece söz amel veya düşünce iman değildir. Bu yüzden şöyle dememiz gerekir: İlk iki rivayette imandan kasıt yönelimi düşünce, duygularda ve amellerde aşikâr olan bir süreçtir. İmanın taalluku Kur’an’da birçok ayette açıklanmıştır.

“Allah’a, kıyamet gününe, meleklerle, peygamberlere ve ilahi kitaplara iman ettiler.”³⁵

Kıyamete iman ile buna inanmak insanın ahlaki, içtimai ve duygusal boyutlarını ve daha doğrusu insanın dünya görüşünü değiştirir ve insanın niceliksel, maddi, pragmatist ve genel bir şekilde dünyevi hesaplamalar dairesinde kalmasına engel olur. Bu yönelim insanın iç yeteneklerinin açılması için “motive” olmakla sınırlı olmaz bilakis insanın varlığın hakikati ve mutlak ke-

³² Mizan’ul-Hikmet, c. 1, s. 302

³³ A.g.e.

³⁴ A.g.e, s. 300

³⁵ Maide, 69

mal yolunda varlık derecesinin artmasına ve yükselmesine neden olur.

2. Merkezi Karakterler:

Müminin şahsiyetinin sabit yapıları onun hedeflerini, gayelerini ve içgüdülerini belirler ve düşüncelerinin, duygularının ve amellerinin açıklanması için buna başvurulur ki bunlar aşağıdaki maddelerden ibarettir:

a) Taharet ve temiz hayat:

“Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah’ın ve Resûlü’nün çağrısına uyun”³⁶

“Erkek veya kadın, kim mü’min olarak iyi işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız”³⁷

Temiz hayat bedensel temizlikten fikri, akli, ahlaki, içtimai, iktisadi ve siyasi bütün insani yönleri kapsar. Bu aslında varlıksal bir vasıf olup mümin için gayedir ve şahsiyetinin yapısının parçası olabilir ve hatta olması gerekir. Böylesi bir taharet ancak ilahi emir ve görevlere itaat ile elde edilebilir ve belli bir aşamadan sonra da gelişir ve terakki eder.

b) İlahi yakınlık: Her ne kadar Allah Teâlâ her durumda kullarına yakın olsa da bu anlamın husulü ancak mümin insanın hayatında salt gaye unvanıyla bunun benimsemesine ve buna teveccühe bağlıdır. Bu hedef, iman ve bunun gereksinimlerine amel ile hâsıl olur. Bu yolda başkalarını geçen ve yarışmada galip gelen kimseler mukarrepler (yakınlık makamında olanlar) madalyasına sahip olurlar. Allah Teâlâ buyuruyor ki:

³⁶ Enfal, 24

³⁷ Nahl, 97

“(İman ve amelde) öne geçenler ise (Ahirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar (Allah’a) yaklaştırılmış kimselerdir.”³⁸

Allah’a yakınlık mekânsal bir yakınlık olmayıp mertebe olarak yakınlıktır. Bu insanın varlıksal derecesinin artmasıyla hâsıl olur. Bu yüzden bunu müminin şahsiyetinin yapısını oluşturan merkezi karakterin kısımlarından sayabiliriz.

“Allah’a en yakın olan imanı en kamil olanıdır.”

“Varlıklar yaratılışlarında varlıksal açıdan güçlü oldukları oranda mutlak ve salt varlık olan Allah Teâlâ’ya yakın olurlar...”³⁹

Kuşkusuz bundan ötürü ilahi mukaddes dergâha yakınlığı müminin şahsiyetinin yapısının merkezi karakteri sayabiliriz.

c) Rıza, müminde nefsanî bir hallet olup ilahi kaza ve kadere teslimiyettir. Mümin alinyazısı ve kendisini kapsayan durumlara (iradesi dışındaki durumlara) karşı rahatsız olmaz ve razı olmadığını ifade etmez.

“Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”⁴⁰

“İman ve rıza yoldaştır”⁴¹

Bu yüzden iman ile rıza arasındaki irtibat çok açıktır. Rıza bir müminin gayeleri arasında olmakla beraber müminin şahsiyetini oluşturan asıl unsurlardan biri de sayılmak-

³⁸ Vakıa, 10-11

³⁹ Mutehari, Murteza, Vela ve Velayetha, s. 75-76

⁴⁰ Nisa, 65

⁴¹ Mizan’ul-Hikmet, c. 4, s. 144

tadır ki hadise ve musibetlerde, duygusal ve heyecani boyutlarda ve hayatın bütün aşamalarında kendisini gösterir.

d) Fıtrat: Bu şu anlamdadır. İnsan beyaz bir levha gibi dünyaya gelmez. Bilakis varlıksal yapısının kendisine has rengi vardır.

“Her çocuk fıtrat üzeri doğar. Ancak ailesi onu Yahudi, Hristiyan... yapar.”

Merhum Seyyid Murteza bu rivayetin açıklanmasında iki olasılık zikretmiştir. Bir ihtimale göre şöyle yorumlanır: “Her çocuk Allah Teala’nın vahdaniyetine delalet eden bir hal üzere ve Allah Teala’ya iman edip ibadet etmesi için yaratılmıştır.”⁴² Diğer ayetlerde bu anlama işaret ile bu fıtratın ikame ve ihyası emredilmiştir.

“Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiş-tirme yoktur.”⁴³

Fıtrat konusuna girmeden (şunun gibi; acaba bunun muhtevası marifetle mi ilgilidir, yoksa yönelimlerle mi? ve nedir ve hangisidir?) şu kadıyla burada yetineceğiz ki birçok ayet ve rivayete göre en azından insanın Allah Teala’ya imanı için kendisine fıtrat denilen bir tür varlıksal ve yapısal hazırlık ispatlanır. Buna göre mümin; zaaf göstermeden bu varlıksal yapıdan istifade eden ve bunu canlandıran kimsedir.

3- Merkezi Karakter ve Temayüllerin Zahir İle Uyumu:

Bu bölümde müminin şahsiyetini Allah, aile, toplumsal ve iktisadi kurumlar ve

tabiat gibi kendisi dışındaki durumlarla ve hatta kendisi ile olan ilişkisi has bir yönetime sahiptir ki buna şahsiyet türü veya yaşam tarzı denilmektedir.

a) İlahi ubudiyet: İbadetler daha çok özel bedeni (rükû, secde, tavaf, itikâf... gibi) görevlerin yapımı ile ilgilidir. Daha dakik bir ifade ile bedeni sembollere (Elbette kalbi bölümler de göz önünde bulundurulmaktadır) sahip durumlarıdır. Ancak ibadetin hakikati Allah Teala’ya kulluk ve ubudiyettir. Yani insanın Allah’ı kendisine malik ve tedbir sahibi bilmesidir. Aynı zamanda bu kulluk ve ubudiyetin bir de duygusal boyutu vardır ki bunun sembollerini duygular, düşünceler ve ameller şeklinde namaz ve dualarda, Kur’an tilavetinde, tahaccütlarda, zikirlerde ve ağlaman, mutlu olmak ve sevinmek gibi şiddetli heyecanik mazharlarda ve daha dakik bir ifade ile şahsiyetin kazanılan birimlerinin kendisini burada zikredebiliriz. Duygusal boyut için de korku, tırısma veya şevk ve ilgiyi zikredebiliriz. Aynı şekilde mümin için bazen sadık rüyalar şeklinde ve bazen de uyanıklık halinde mukaşefe şeklinde görünen yüce irfani tecrübeleri dillendirebiliriz.

Marifet boyutunda da ilahi yaratılış ve varlık hususunda –kendisiyle irtibatlı olması hasebinde- derin düşünce ve tefekkür, bilgi ve marifet talebi bu alanda gündeme gelir.

“Onlar göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın’ derler.”⁴⁴

Aynı şekilde Hakk Teala’ya hüsnü zannı da bu makuleden bilebiliriz.

“Ben kulumun zannı üzereyim”⁴⁵

⁴² Sefinet’ul-Bihar, c. 7, s. 115

⁴³ Rum, 30

⁴⁴ Ali İmran, 191

⁴⁵ Mizan’ul-Hikmet, c. 5, s. 630

b) Aileye ihsan: Anne ve baba, eş ve çocukları kapsayan aile ile ilişki ve muamele meselesinde anne ve babaya iyilik en önemli meseledir.

“Allah’tan başkasına ibadet etmeyiniz ve anne ve babaya iyilik yapınız”⁴⁶

İhsanın anlamı adaletten daha üstündür. Yani hakkundan bir miktarı da onlara bağışlar. Bu yaklaşım farklı davranış maddelerinde “beğenilmiş ve övülmüş işler, iyi ve yumuşak söz, tevazu, muhabbet, lütf, hayırlı dua ve...”⁴⁷ ortaya çıkar.

Kısaca aile konusunda İslam’a göre matlub insan için önemli ölçütler şunlardır:

- Her türlü inziva ve ruhbanîyet yasaktır ve hatta manevî süluk... bahanesiyle insan eşinden ve ailesinden uzaklaşamaz.

“Ümmetimde ruhbanîyet yoktur...”⁴⁸

“Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin.”⁴⁹

“Nikâh benim sünnetimdir ve her kim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.”⁵⁰

“İslam’da bekârların evlenmesinden daha çok Allah’ın sevdiği bir şey yoktur”⁵¹

- Ailenin sevgi, muhabbet ve ihsan ile yoldaş olan bir ortamı olmalı ve iyi ilişkiler ve güzel ahlakla yönetilmelidir.

- Aile ve çocuklar müminler için sına alanlarıdır. Aile çocukların manevî ruhiyeleri-

nin gelişim ve tekâmüllerine engel olmalı bilakis gelişim yeri olmalıdır.

“Bilin ki çocuklar ve mallar birer sına nama sebebidir.”⁵²

c) Toplumsal ilişkiler: Müminlerin toplumsal ilişkilerinde hakim olan ilkeler (aslında bu merkezi temayül ve karakterin dışı ile ilişkisinin kendisidir) şunlardır: İyi bir dil ile insanlarla konuşmak

“İnsanlara güzel sözler söyleyiniz.”⁵³

İnsanlara karşı iyi davranmak, iyilik ve ihsan, işbirliği ve dayanışma, yardımlaşma ve ilişkilerde insanın kendisini ölçtü karar kılması.⁵⁴ Aynı şekilde ittihat ve birliktelik, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama, fedakârlık, gereksiz işlerden sakınma ve bilhassa toplumdaki her durum için adaletin uygulanması amacıyla ayağa kalkmaya vurguda bulunulmuştur.

“Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun.”⁵⁵

“Adalet imanın başıdır”⁵⁶

“Adalet imanın ziynetidir.”⁵⁷

Bu açıdan halka karşı sadakat, sefa ve birlik çok önemlidir.

“Sana zararı dahi olsa doğruluk imanını etkiler ve sana yararı dahi olsa yalan imanını etkiler.”⁵⁸

⁴⁶ Bakara, 83; Nisa, 36.

⁴⁷ Mecmual Beyan, c. 1, s. 299

⁴⁸ Mizan’ul-Hikmet, c. 4, s. 187

⁴⁹ Nur, 32

⁵⁰ Mizan’ul-Hikmet, c. 4, s. 217

⁵¹ A.g.e.

⁵² Enfal, 28

⁵³ Bakara, 83

⁵⁴ Mizan’ul-Hikmet, c. 6, s. 316

⁵⁵ Nisa, 135

⁵⁶ Mizan’ul-Hikmet, c. 6, s. 81

⁵⁷ A.g.e.

⁵⁸ A.g.e, c. 5, s. 286

“Doğruluk imanın en güçlü savunucusudur.”⁵⁹

“Doğruluk imanın başı ve insanın zıynetidir.”⁶⁰

Elbette bu sadakat hali dilde ve fiilde eşit olmalıdır.⁶¹

Bu bölümde müminin toplumsal ilişkilerine hâkim olan diğer ahlaki özellikleri de sayabiliriz: Sorun ve sıkıntılarda sabır, emanete riayet, ahde vefa, iffet, tevazu, başkalarına karşı nefsin izzeti, nefsin ve şehvet yetisinin istek ve hevalarına hâkim olmak.⁶²

Genel bir ifade ile toplumsal ilişkilere hâkim asıl ölçütü, “Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek” ilkesi zikredebiliriz ki bu durumda bütün toplumsal ilişkilerde sınıflandırma olacaktır ve insanlar Allah’a yakın oldukça müminlerle ilişkiler de güçlü ve daha yaygın olacaktır. Köklü derin duygularla yoldaş olan bu toplumsal ilişkiler mertebesine velayet denir ki iman dairesi içindeki insanlara hastır.

“Mümin erkekler ve mümin kadınlar bazıları diğer bazılarının velisidir.”⁶³

Ancak bu dairenin dışında mevcut olan zayıf toplumsal ilişki de yasaklanmamıştır. Özellikle başkalarıyla ilişkide edep ve saygı İslami emirlerin umumi boyutlarındandır.

Marifet zemininde de şunları zikredebiliriz: “Su-i zandan kaçınma ve zanna uymama” “Müminlere karşı hüsnü zanda bulunma” “Akide ve düşünce özgürlüğü” ve “Hak ve hakikat peşinde olmak.”

“Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı gūnahtır.”⁶⁴

Bu bölümün genel sonuçları şöyledir: Öncelikle İslam toplumsal ilişkilerde dışsal vasıflara ve halkçı yaklaşımlara vurguda bulunmaktadır. Tabii bunun için mabudu ile halvette sahip olduğu özel ilişkiyi, nefsin izzet ve istiklalini elden vermemeyi ve başkalarında yok olmamayı şart koşmuştur. İkinci olarak halk ile (en azından) ilişkisinde adalet ve insafa riayet ve iyi ahlaklı olmayı (güzel davranış ve tatlı dilli olmayı), kendinden geçme, fedakârlık ve infak (daha üstün mertebede). Üçüncü olarak fertlerle olan derin duygusal ve nitelikli ilişkileri onların Allah Teâla ile olan imani ilişkileri arasında doğru bir nispet vardır.

d) Meslek ve ilmi hayat ile ilgili özellikler: Amelde ihlas, emanete riayet, iyi çalışmak, geçim için durmadan çabalamak, “Allah muhakkak ki meslek sahibi mümin kulunu sever.”⁶⁵ “Allah muhakkak ki meslek sahibi emin kullarını sever.”⁶⁶ Haram ve helal ölçüsüne riayet, haram işler ve kazançlardan ve genel bir şekilde haram gelirden sakınmak.⁶⁷

e) Tabiatla ilişki ile ilgili özellikler: Doğadan doğru şekilde yararlanma, helal ve temiz olanlardan istifade etme ve haramlardan sakınma, tabiatta ibret alıcı yolculuk ve seyahat, tabiatı tahrip etmeme, tabiattan yararlanmak için israftan sakınmak.

“Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar.”⁶⁸

⁵⁹ A.g.e.

⁶⁰ A.g.e.

⁶¹ A.g.e.

⁶² Mizan’ul-Hikmet, c. 1, s. 312

⁶³ Tövbe, 70

⁶⁴ Hucurat, 12

⁶⁵ Mizan’ul-Hikmet, c. 2, s. 364

⁶⁶ A.g.e.

⁶⁷ A.g.e, s. 372

⁶⁸ Araf, 157

“De ki: Yeryüzünde dolaşın, sonra (peygamberleri) yalanlayanların sonunun nasıl olduğuna bakın!”⁶⁹

“De ki: Yeryüzünde dolaşın da Allah’ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığına bakın.”⁷⁰

f) Beden ile ilgili özellikler: Sağ-
lık ve taharet, açlık, susuzluk ve cin-
sel ilişki gibi içgüdülerin ve fizyo-
lojik ihtiyaçların itidalli doyumları,
dinlenme ihtiyacı, gezme ve seya-
hat... ruhbaniyette ve zor bedeni ri-
yazetlerden sakınma ve kısaca tek bir
kelime ile “itidale riayet”.

4- Düşünceler, Duygular ve Ameller:

İslam’a göre tek tek davranışlar
genel anlamıyla düşünceleri, duyguları
ve amelleri kapsar ve iman ile
ilahi motivenin ışığında kendisine
has bir renge sahip olabilir.

İslam’ın Tatbiki Görüşlerinin Matlup Şahsiyete Nispeti:

1- Motive:

Hakk Teâla’nın mukaddes dergâhına
yakınlaşma veya onun muhabbet ve rızası
İslam’a göre matlup insanın asıl motivesidir.
Nitekim bu motive insanın kendisini aşma-
sına ve aynı zamanda belli bir yönelime sa-
hip olmasına yani en üstün yaratılış mebd-
esine doğru hareket etmesine neden olur.

Müminin bütün hayatını kapsayabilecek
bir daire olan bu motive ibadet ile ilgili me-
selelerde başlar. Her ne kadar “Frankel”in

⁶⁹ Enam, 11

⁷⁰ Ankebut, 20

*Hakk Teâla’nın mukaddes
dergâhına yakınlaşma
veya onun muhabbet
ve rızası İslam’a göre
matlup insanın asıl
motivesidir. Nitekim
bu motive insanın
kendisini aşmasına ve
aynı zamanda belli bir
yönelime sahip olmasına
yani en üstün yaratılış
mebdesine doğru hareket
etmesine neden olur.*

nazariyesi bu alanda İslam’ın bu düşünce-
sine benzese de o acı, aşk ve yaratıcılık gibi
diğer anlamları göz önünde bulundurmuş-
tur ve bununla ilahi yüce dergâha doğru iler-
leme zaruri değildir.⁷¹

2- Bilinç ve Bilinç Altına Vurgu:

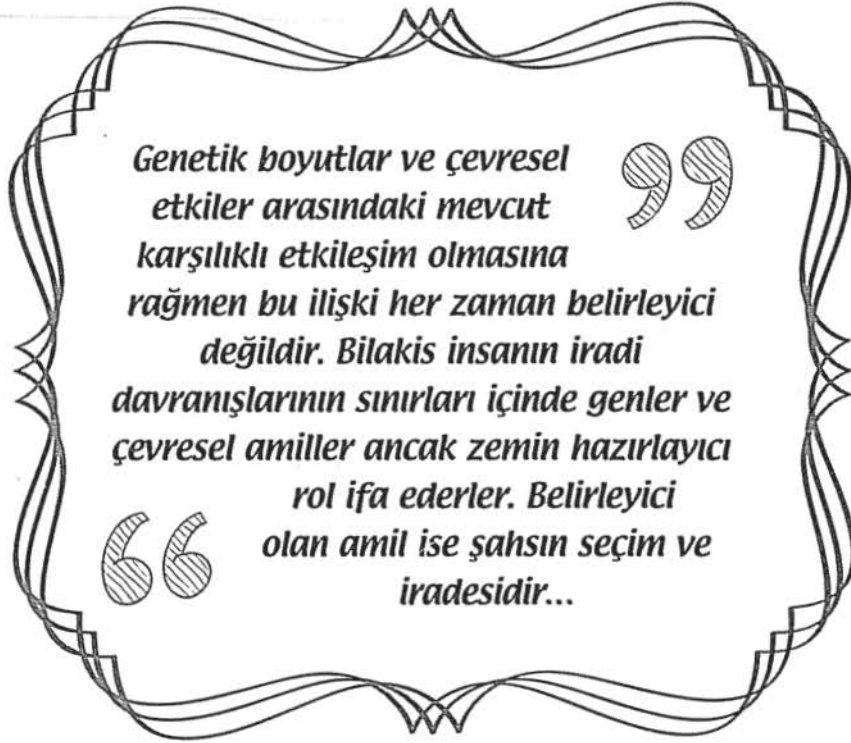
Burada her ikisine de vurgu vardır. An-
cak asıl insanın özgürce yaptığı işlerinde
sembölü irade ve çaba olan bilinç bölümüne
vurgu vardır.

“İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz
onun çalışması ileride görülecektir.”⁷²

“Kim de mü’min olarak ahireti ister ve
ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa,

⁷¹ Frankel, İnsan der Costecuye Mana.

⁷² Necm, 39-40

işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir.”⁷³

Ayet ve rivayetlerde müminler için dilendirilen emir ve yasaklar bu ilkeye binaen –yani insanın irade ve özgürlüğü kabulünde- insanın “olması” için bilinç boyutuna vurguda bulunur.

“Ey o bütün iman edenler Allah’tan korkun ve sağlam söz söyleyin”⁷⁴

“Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın.”⁷⁵

Genel bir şekilde insanın kazanımları iradesine bağlıdır.

⁷³ İsra, 19

⁷⁴ Ahzab, 70

⁷⁵ Nur, 21

“Kim dünya menfaatini isterse, kendisine ondan veriz. Kim de ahiret mükâfatını isterse, ona da ondan veriz.”⁷⁶

Bu bölümde önceden zikrettiğimiz psikologların görüşlerinin İslam’ın görüşleriyle takriben ortak olduğunu söyleyebiliriz. Bir taraftan da bilinçaltı boyutunun insanın şahsiyetinin oluşmasında ve varlıksal sınırlarının belirlenmesindeki etkisini ayet ve rivayetlerde mülahaza etmekteyiz. Her ne kadar İslami metinlerdeki tabirler Freud’un bilinçaltı düşüncesinin boyutları ile bir ilgisi yoksa da Yong’un “Bilinçaltı öznesi” düşüncesi ile yakınlığı vardır. Zira Yong’a göre bilinçaltı öznesinin muhtevası Allah, ruh ve gaybi güçleri kapsar. “Bu kavram; ruh, nefis, Allah, sağlık ve... kavramlarıyla ve aynı şekilde he-

⁷⁶ Ali İmran, 145

yecanla başlayan nefsanî haletlerle eşittir.”⁷⁷ Kur'an ayetlerinde bu gibi bilinçaltı çağrılar veya bilinçaltı etkilerden örnekler görürüz.

“O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir.”⁷⁸

Ayetteki artırmadan kasıt yaratma, icat, sebat ve itminandır.⁷⁹ Peygamberlerin getirdikleri vahiy de bu insan üzerindeki bu bilinçaltı etkiyi dillendirmektedir. Tabii bu peygamberlere has bir şey değildir ve müminler için ilhamlar ve yol göstericilikler de olabilir.

“Musa'nın annesine: Onu emzir, diye bildirdik.”⁸⁰

Kısaca İslam insanın gelişiminde etkili olan sebepleri sadece bilinçli irade ve çevresel... etkilerle sınırlı bilmemektedir. Bilakis bilinçaltı ve tabiat ötesi sebepler de bu zeminde rol ifa edebilirler. Buradaki ifadelerimiz bizim Yong'un Allah Teâla'nın ve tabiat ötesi varlıklar için öne sürdüğü psikolojik yorumlarını kabul ettiğimiz anlamında olmadığını hatırlatmamız gerekir.

3- Geçmiş, Şimdiki ve Gelecek Zamana Vurgu:

Asıl vurgulanan şimdiki zamandır.

“Ey insanlar ilahi dergâha çıkıp pişman olmadan ve nefsinize durmadan eyvah demeden önce içinde bulunduğunuz zamanı değerlendirin”⁸¹

⁷⁷ Yong, Revanşnâsiye Zemire Nakhod Agah, s. 92

⁷⁸ Feth, 4

⁷⁹ Mizan, c. 18, s. 258

⁸⁰ Kasas, 7

⁸¹ Mizan'ul-Hikmet, c. 7, s. 442

“Üzülmeden önce fırsatları değerlendirin”⁸²

Bu yüzden yeteneklerin gelişimi için asıl vurgu şimdiki zaman hakkındadır ki fırsatlar elden verilmeden, geçmiş ile meşgul olmadan ve bunlar için üzülmeden önce veya gelecek hakkındaki istek ve arzular içinde boğulmadan önce insan çabalamalıdır. Bu yönüyle mezkûr psikologların özellikle zaman ve mekâna vurguda bulunan “Prils”in görüşleri İslam'ın görüşleri ile yakın olduğunu söyleyebiliriz. Ama aynı zamanda ayet ve rivayetlerde matlup şahsiyeti yaratmada geçmişin etkisi ve geleceğin rolü müşahade edilmektedir. Geçmişin etkisine gelince:

a) Anne ve babadan çocuklara geçen genetik özellikler açısından:

“Evlendiğin kişiye dikkat et ki ırkı (genetik özellikleri) çocuklarına geçer”⁸³

Hatta bazı rivayetlere göre insanın suret ve şeklindeki bu tesir geçmiş bütün nesillerin etkisine eşit olduğu rivayet edilmiştir.⁸⁴

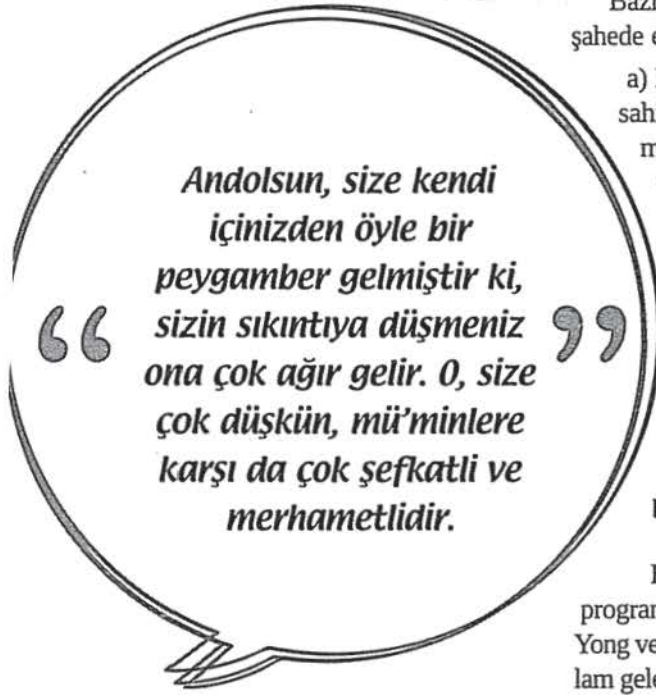
b) Çocukluk döneminde içinde büyüdüğü çevrenin etkisi: Tesir açısından yetenek ve istidatların gelişimi, davranışlara yön ve şekil verme, eğitim ve örnek sunma, ahlaki değerlerin intikali ve sosyal kanunlar ve gelenek ve göreneklerin aktarılması İslami kaynaklarda da dillendirilmiş etkilerdir. Ferdin geçmiş hayatının fert üzerindeki etkisi İslam tarafından inkar edilmemiştir. Ancak buradaki önemli mesele (Freud'un görüşleri ile olan farklılık açısından) şudur:

“Genetik boyutlar ve çevresel etkiler arasındaki mevcut karşılıklı etkileşim olmasına rağmen bu ilişki her zaman belirleyici

⁸² A.g.e

⁸³ Kudek, Felsefi, c. 1, s. 64

⁸⁴ Vesail'uş-Şia, c. 15, s. 219

değildir. Bilakis insanın iradi davranışlarının sınırları içinde genler ve çevresel amiller ancak zemin hazırlayıcı rol ifa ederler. Belirleyici olan amil ise şahsın seçim ve iradesidir...”⁸⁵

Yani İslam’da mümin insan hiçbir zaman geçmişinin esiri ve mecburu değildir. İrade ve bilinçli seçimi ile kemal ve terakki yolunu seçer.

“Allah, iman edenlere ise, Firavun’un karısını örnek gösterdi. Hani o, “Rabbim! Bana katında, cennette bir ev yap, demişti.”⁸⁶

⁸⁵ Deftere Hemkariye Hovze ve Danışgah, Revanşinasiye Ruşt, c. 1, s. 223

⁸⁶ Tahrim, 11

Bazı açılardan da geleceğin rolünü müşahade etmekteyiz. Bu roller şunlardır:

a) İslam uzun süreli manevi hedeflere sahip olmayı insanın gelişimi ve kemali için etkili bilmektedir. Ancak uzun ve uzak arzu, istek ve hedefleri de insanın düşmesinin sebebi kabul etmektedir.

“Bırak onları yesinler (içsinler), yararlansınlar; emelleri onları oyalayadursun. İleride (gerçeği) bilecekler.”⁸⁷

“Ey alemlerin rabbi olan Allah’ım uzun emellerden sana sığınıyorum, bu emelleri durdur”⁸⁸

Bu ifade, tabii hayat ile ilgili realist programlarla çelişmemektedir. Bu yüzden Yong ve Frankel’in düşüncelerinin aksine İslam gelecek hakkındaki her türlü arzuyu insanın gelişim ve kemalinin nedeni bilmez.

b) Nesnellikle uyum içinde olan gerçek ümit:

“İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler; şüphesiz bunlar Allah’ın rahmetini umarlar.”⁸⁹

“Yalancı ümitten sakın ki seni gerçek korkuya giriftar kılar.”⁹⁰

“Ancak eğer ümit yüce Allah hakkında olursa hiçbir sınırı yoktur.”⁹¹

4- Çabanın Artmasına ve Azalmasına Vurgu:

Bu alanda İslam’ın görüşü ferdi ve içtimai etkinlikler için çabanın artması yönündedir.

⁸⁷ Hicr, 3

⁸⁸ Mizan’ul-Hikmet, c. 1, s. 140

⁸⁹ Bakara, 218

⁹⁰ Mizan’ul-Hikmet, c. 4, s. 63

⁹¹ A.g.e

“Ey insan! Şüphesiz yok ki sen Rabbinin karşısına çıka üstüne çıka göstermektesin; sonunda O'na varacaksın.”⁹²

Peygamber Efendimizi (s.a.a) de bu şekilde vasıflandırmaktadır.

“(Ey Muhammed!) Biz, Kur'an'ı sana sıkıntı çekesin diye indirmedik.”⁹³

“Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.”⁹⁴

5- İş ve Hedeflerin Rolü:

İslam yüce hedefler için hayati roller göz önünde bulundurmuştur. İş alanında da bunu müminin iktisadi ve içtimai hayatı için zaruri ve lazım bilmıştır. Ahlaki açıdan da bunun olumlu etkisi vardır ve hatta bu mukaddes bir durum sayılmıştır.

“Ailesi için çalışan Allah yolunda cihat etmiş gibidir”⁹⁵

Dolayısıyla insanların yeteneklerinin ortaya çıkmasında iş önemli ve zaruridir. Marifet açısından da hayal yetisinin temerküzü ve nefsin yersiz işlerle uğraşmaması insanın gelişim ve tekâmülü için etkilidir. Bu bölümde Frankel, Maslow ve Allport'un görüşleri birbirine çok yakındır.

6- Başkalarına Karşı Sorumluluk Duygusu:

İslam ciddi bir şekilde bu konuya vurguda bulunmuştur ve aslında başkalarının

derdi ile dertlenmeyi ilahi derde sahip olmanın hâsılı bilmıştır. (İslam ile Frankel, Eric, Maslow ve Allport'un görüşleri arasındaki asıl farklılık buradadır.)

7- Algının Mahiyeti:

İslam'ın bu konu hakkındaki düşüncelerinin çıkarımı uzun teamüle ihtiyaç duymaktadır.

Kaynakça

- Kur'an-ı Kerim
Ahmed bin Faris, Mucemu Mekais'ul-Luğat, el-Dar'ul-İslamiye Yayınları
Amuli, Şeyh Hur, Vesail'ul-Şia, Tahran, el-Mektebet'ul-İslamiye Yayınları
Azizuddin, Nesefi, el-İnsan el-Kamil, Kitabhane Tehuri Yayınları
Deftere Hemkariye Hovze ve Daneşgah, Mekatebe Revanşınasi ve Nakde An, Semt Yayınları, (c. 2)
Deftere Hemkariye Hovze ve Daneşgah, Revanşınasiye Ruşt ba Negereş be Menabie İslami, (c. 1)
Felsefi, Muhammed Taki, Kudek, (c. 1)
Feyzi Kaşani, Molla Muhsin, el-Mahjat'ul-Beyza, (c.1)
Ğarer'ul-Hikem ve Durr'ul-Kelam
Halebi, Ali Asgar, İnsan der İslam ve Mekatebe Ğarbi
Hovze ve Daneşgah, (Sayı 9)
Kuleyni, Usulu Kafi
Kumi, Şeyh Abbas, Sefinet'ul-Bihar, Dar'ul-Usve Yayınları
Lisan'ul-Arab
Luğatname Dehkhoda
Maslow, Abraham, Engizeş ve Şahsiyet, Ter: Rızvani

⁹² İnşikak, 6

⁹³ Taha, 2

⁹⁴ Tevbe, 128

⁹⁵ el-Kâfi, c. 5, s. 88

- Maslow, Abraham, Revanşınasıye Şahsiyete Salim, Ter: Şiva Ruyigeran
- Maslow, Abraham, Ufukhaye Valatere Fitrete İnsan, Ter: Rızvani
- Meclisi, Muhammed Bakır, Bihar'ul-Envar, (c. 67, 68, 69)
- Muhammedi, Rey Şehri, Muhammed, Mizan'ul-Hikmet, Kum, Deftere Tebliğate İslami Yayınları
- Mutahari, Murteza, İnsan-ı Kamil, Kum, Sadra Yayınları
- Mutahari, Murteza, Talim ve Terbiyet Der İslam, Kum, Sadra Yayınları
- Mutahari, Murteza, Velaha ve Velayetha
- Nejati, Muhammed Osman, Kur'an ve Revanşınası
- Nesri, Abdullah, Simaye İnsane Kamel Ez Didgahe Mekateb, Tahrân Üniversitesi Yayınları
- Rağeb İsfahani, el-Mufredat fi Ğarib'il-Kur'an, Tahrân, el-Mektebet'ul-Murtezevi Yayınları
- Shultas, Revanşınasıye Kemal, Ter: Giti Khoshdel, Nu Yayınları
- Şerh-i Fusus'ul-Hikem, (c. 2)
- Tabatabai, Muhammed Hüseyin, el-Mizan Fi Tefsir-il-Kur'an, Kum, Camiat'ul-Müderresin Yayınları
- Tebersi, Mecmual Beyan fi'l-Tafsir'il-Kur'an, Tahrân, Nasır Husrev Yayınları
- Tuhafet'ul-Ukul
- Victor, Frankel, İnsan der Jostejiye Mana, Ter: Milani
- Yong, Gustaw, Revanşınasıye Zamire Nakhod Agah, Ter: Muhammed Ali Emiri, İlmi ve Ferhengi Yayınları